

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

навчальної дисципліни «**Загальна психологія**»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

Тема № 11. *Психологічні концепції про пізнання та пізнавальну сферу
людини та історія їх дослідження*

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 № 7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та
психології Протокол від 15.08.2023 № 8

Розробники:

Доцент кафедри соціології та психології, кандидат психологічних наук,
доцент Шиліна А. А.

Рецензенти:

1. Провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії
морально-психологічного супроводження службово-бойової діяльності
Національної гвардії України, кандидат психологічних наук, с.н.с.
Мацегора Я. В.

2. Доцент кафедри соціології та психології педагогіки факультету № 6
Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат
психологічних наук, доцент Чепіга Л.П.

План лекції

1. Погляди античних філософів на природу пізнання та пізнавальні процеси.
2. Зарубіжні психологічні концепції XX ст. про пізнання та пізнавальну сферу.
3. Специфіка пізнавальної активності та структура пізнавальної сфери людини.
4. Зарубіжні психологічні концепції XX ст. про пізнання та пізнавальну сферу. Виникнення та розвиток когнітивної психології.
5. Вітчизняна та радянська психологія про пізнання та пізнавальну сферу людини. Генетичний, структурно-функціональний та діяльнісний підходи у вивченні пізнавальної активності та пізнавальної сфери людини.

Рекомендована література:

1. Варій М.Й. Психологія : навч. посіб Київ : Центр учб. літ., 2016. 287 с.
2. Дуткевич Т. В. Загальна психологія. Теоретичний курс. К Навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2016. 388 с.
3. Загальна психологія : навч. посібник. Київ : Центр учбов. літ., 2016. 291 с.
11. Максименко С. Д. [та ін.]. Психологія та педагогіка: підручник К.:Слово, 2012. 584 с.
12. Сергеєнкова О. П., Столярчук О. А., Коханова О. П., Пасека О. В. Загальна психологія. Навч. посіб. К. Центр учбової літератури, 2012. 296 с.

Текст лекції

Основне в філософії Платона є переконання, що існують в дійсності дві площини буття, дві сфери, які в основі розходяться між собою. Це, до речі, було загальною думкою усіх філософів перед Платоном (субстанція та видимий світ, атоми й речі тощо). У Платона ці сфери є сфери матерії та "ідеального буття", "ідей". Нове є те, що для Платона різні не лише "зміст" цих двох сфер, а й характер їх буття. Ідеї існують зовсім не так, як матеріальні речі. Тому помилкові усі спроби викладу теорії Платона, як теорії про "два світи", закиди йому, що він, мовляв, "гіпостазує" ідеально — буття тощо. Почасти винний в цьому, щоправда, сам Платон, що весь час робив спроби подати різні виклади своїх думок, іноді звертаючись до форми "міту", в якому "ідеї" з'являються дійсно в занадто вже "масивній" постаті, подібній до буття матеріальних речей.

Пізнання — це не діяльність, що повстає та триває з суто теоретичного інтересу. В пізнанні, за Платоном, беруть участь якісь позарозумові сили. Це в першу чергу — любов, "Ерос". В гарних промовах співпромовців в одному

з найславніших своїх діалогів "Бенкет" ("Симпосіон") Платон розвиває теорію філософічної любови, любови до ідеального буття, що керує пізнанням.

Платон не лише не подав повної системи своїх філософічних поглядів, він не лише про деякі важливі пункти подав свої думки в формі мітів, — він також в деяких пунктах протягом своєї письменницької діяльності змінював свої погляди. Тому можна подати нариси поглядів Платона лише в загальних рисах:

Весь "світ ідей" схарактеризовано у Платона, як божественне буття. Найвища ідея, "ідея добра" є Бог. Щоправда, Платон, здається, не був представником послідовного монотеїзму, — поруч з Богом стоять якісь інші ("нижчі") божественні істоти.

А протилежність до ідей, яких відношення до світу речей не цілком з'ясоване, Бог є для Платона активний чинник, в першу чергу творець світу, що утворює його з елементів, що їх Платон характеризує геометричними рисами (ніби в цьому наслідуючи пітагорейців). Світ є гармонійне ціле, що підлягає певним законам. Світ — живий ("душа світу", зорі теж мають душі).

Арістотель

Окремий твір присвячує Арістотель найвищим поняттям, яким є підрядні усі інші. Цих "категорій" є десять: 1. субстанція (усія), 2. кількість, 3. якість, 4. відношення (реляція), 5. місце, 6. час, 7. положення, 8. посідання (габітус), 9. діяння або чинність, активність, 10. терпіння, пасивне приймання ззовні. — Арістотель подає також перший (дуже загальний) поділ наук (теоретичних, практичних та поетичних — ми б сказали "технічних").

Значення пізнання в людському житті на погляд Арістотеля є дуже велике — людина від природи прагне до пізнання. Пізнання ("теорія" в грецькій мові є наглядання, неабстрактне мислення) є найвища ціль життя, пізнання — божественна форма життя людини. В пізнанні Арістотель розрізняє різні ступені: 1. Практичне вміння ("техне"), що, розуміється, базується на знатті про об'єкти, на які спрямована практична чинність; 2. розумування ("фронезіс"); 3. наука; 4. мудрість ("софія"); 5. розум ("нус"), що є продуктивна сила пізнання.

До найважливіших протиставлень понять у філософії Арістотеля належить протиставлення "можливого" ("динаміс") та "дійсного" ("енергія"): можливе ще не дійсне, а є лише непевна, небезпечна остаточно форма буття; нпр. дитина є можливість усього, що може з неї розвинутиись, якщо дитина зробиться дорослою людиною; тим часом, як "дійсність" є завершення, досконалість та певність, сталість, а тим самим обмеженість, бо доросла людина не може вже так легко змінити свою мову, професію тощо.

Арістотель подав найвикінченішу та найвсебічнішу систему філософії античності. Її значення для розвитку пізнішої філософії, зокрема середньовічної, не можна недоцінювати. Ті закиди, що робились Арістотелеві, зокрема в періоди певної боротьби проти користання його творами, як переходовим авторитетом, несправедливі: він і не винний, що в

пізніші часи знаходились люди, які хотіли назавжди закріпити його думки, що повстали в зовсім інші часи... (про це див. ще в історії середньовічної філософії). В кожному разі філософія Арістотеля і зараз актуальна, може, ще актуальніша, ніж філософія Платона.

Епікуреїзм

Епікур (341-271) з острова Самосу жив та вчив в Атенах, визначному філософському центрі грецького світу. Мотиви свого філософування він сам пояснює, говорячи про своє бажання звільнити людей від страху перед невідомим, таємничим, головню перед смертю. З цим мотивом зв'язані всі частини його філософії: логіка, фізика і етика (цей поділ стає пізніше традиційним). Епікурейська "школа" — себто течія — проіснувала довгі століття, але по Епікурі вже не дала якогось мисленника більшого масштабу. Знайдено цілу бібліотеку епікурейської літератури (в дуже пошкодженному стані) в Геркуляніумі, що дає нам змогу скласти собі уявлення про характер пізнішої літератури цієї "школи". Епікурейці можуть з гордістю подивитись лише на великого римського поета Люкреція (він жив в 1. в. до Хр.), що в своїй поемі про природу (єство) речей дав поетичний (але не оригінальний) виклад філософії епікуреїзму.

1. Логіка епікурейців (т. зв. каноніка) має подати критерії розрізнення правдивого та помилкового. Вона не оригінальна, найближча вона до сенсуалізму Аристипа. Головну роль в пізнанні грає змислове поняття, яке лише може контролюватись уявленням (якщо вони протирічать одно одному) та розумом. Але власне прийняття завжди має перевагу.

2. Натомість велике значення має в системі Епікура фізика. Усунення із сфери фізичного світу всього таємничого є головний спосіб звільнення людини від страху. Епікур використовує теорію Демокрита, не додаючи до неї нічого нового. І пізніше епікурейці, що ніби так цікавилися природою, не зробили в галузі природнознавства, як здається, нічого, що дорівнювало б математичним досягненням платоніків. Не розвинули вони і якоїсь методи, нпр. експериментальної.

Світ складається з атомів, що мають певні розмір, відпорну силу та вагу. Із сполучення атомів повстають речі, що вже по собі мають змислові якості (барву, смак, запах тощо). Повстання світу Епікур викладає теж в цілому за Демокритом: його цікавить філософія природи власне лише як засіб звільнити людину від страху смерти та привести її до правильної форми життя, тому він часто обмежується загальними тезами, не розвиваючи їх далі. Атоми падають в пустому просторі усі донизу. Цілком випадково якийсь окремий атом ухиляється вбік, штовхає інші, так повстає вихор атомів, в якому подібні до себе атоми збираються в купи і так повстає світ, що є цілком матеріальний, та в якому все відбувається механічно, та не все добре: багато речей "повинні б бути утворені зовсім інакше". Богів та демонів Епікур сам не відкидав, але вони, на його думку, зовсім не вміщуються в події у світі, вони живуть або "поміж світами" (яких є багато), або в ті часи,

коли один світ загинув, а інший ще не повстав: відповідні думки висловлені для нас неясно. Пізніші епікурейці почасти цілком відкидали існування богів.

Основне прагнення людини, яке Епікур визнає за єдиний критерій моральної чинності — насолода, щоправда, не окрема насолода, а життя, повне насолоди, як ціле. Щоб правильно вибрати насолоді потрібне "вміння міряти" насолоди, а для цього людині потрібен розум, — хоч і теоретичний, а практичне розумування (грец. фронесіс). Таке розумування вчить нас, що треба розрізняти насолоди та уникати тих, які зв'язані зі стражданням. "Вищі" насолоди є "чисті", не сполучені з болем, із стражданням. А до таких належать головне помірковані — здоров'я тіла та спокій духу. Отже, цілком помилкове уявлення про епікурейців, як про людей, що не знали меж у вжитку насолод життям. В дійсності вони прагнули до "природного", спокійного, та приємного життя, яке можливо найлегше, якщо "заховуватись від світу". В такому житті приязнь, приятелювання є одна з головних приємностей.

Моральні вимоги від людини епікурейців цілком відповідають традиції. Лише мотивоване дотримання моральних обов'язків лише розрахунком: розумна людина уникає злочинів із страху перед карами. Держава та правні інституції корисні, вони полегшують нам життя.

Головне завдання людини — досягнути стану "атараксії", стану, в якому людину не занепокоюють впливи світу. Тому епікуреєць не зв'язує себе занадто тісно з суспільством, уникаючи навіть шлюбу, а тим більше якихось суспільних функцій та обов'язків.

Як вже сказано, не всі люди здібні досягнути цього ідеалу. Епікурейці найбільшу ідею складають на "мудреців", на ліпших людей.

Стоїки

Значно глибше та детальніше розроблені були філософічні погляди стоїків, хоч їх інтереси були приблизно ті самі, що епікурейців — досягнення внутрішньої свободи, але шлях був інший, інша була й практика. Наукові інтереси стоїків дуже широкі, чинність їх на тому полі плідна.

Школу стоїків заснував Зенон з Кіпру (336-264), що діяв в Атонах, але був не грек, а семіт. Його учень був Клеант (304-233) та напівчужинець Хрисіпп з Кілікії (281-208) були головними представниками "старої стої" (назва походить від тієї "стої", колони, в якій в Атонах приміщувалась школа). Ними покладена основа філософічної системи, яка придбала ще більше вплив, зокрема в Римі, під час діяльності "середньої стої" з її представниками — видатними універсальними вченими Панетієм з Родосу (приблизно між 180-99 роками), у якого слухав лекції між іншим Цицерон, та Посидонієм з Сирії (приблизно 130-50) до "пізніших стоїків" належать письменники, що їх твори (які збереглися цілком) залишились популярними аж до нових часів: Сенека (3-65 по Христі), імператор Марк Аврелій (121-16), раб Епиктет (50-12), — як бачимо, стоїцизм притягнув до себе представників усіх шарів суспільства. Думки пізніших стоїків мали деяку спорідненість з

християнством (легенда про зносини Сенеки з Апостолом Павлом та їх — фальшоване — листування).

В основі знання будується на досвіді: зовнішній світ залишає в душі людини, що є первісне незаписана дошка (цей образ у Арістотеля вже є), відбитки, відтиски, з яких складаються загальні поняття. В дійсності "загального буття" немає (нпр. ідей), є лише окремі речі, загальні поняття є лише в нашому уявленні ("номіналізм"). Людина здібна, однак, пізнавати і світ в цілому і Бога.

Скептики

Певний успіх мали скептичні течії, що виходили з різних філософічних шкіл, зокрема в Академії. Критика зміслового пізнання, а часом і розумового приводила до сумніву в його правдивості та до сумніву в можливості пізнання взагалі. Із цієї критики часто робили висновки етичного змісту, — потребу утриматись від висловлювання теоретичних тверджень (грецьке слово "епохе").

Немає сумніву, що критика зміслового та розумового пізнання, яку провадили скептики, мала велике значення в розвитку науки про пізнання. Дехто (як найстарший із скептиків, Пірон (в 4. віці до Р. Х.) обмежувався встановленням того факту, що філософи висловлювали надзвичайно розбіжні думки. Теоретичні погляди скептиків відомі нам найліпше з великих обсягом творів Секста Емпірика, що жив коло 200 року до Р. Х., та про якого ми нічого ближчого не знаємо — він подає не лише критику основ пізнання, але й збірку скептичних аргументів проти теорії окремих наук. Він сам — не чистий скептик, а прибічник емпіричної, досвідної науки (зокрема медицина). Та для старого світу саме емпіричні науки мало характеристичні, — найбільші наукові досягнення старого світу лежали в галузі математики.

В сучасних психологічних дослідженнях проблема пізнавальної активності розробляється в різних напрямках. Так, досліджується структура і динаміка розвитку пізнавальної активності, вплив спілкування на її розвиток, розвиток пізнавальної активності в сім'ї, вплив різних видів діяльності на пізнавальну активність та інші аспекти вказаної проблеми. Тому дослідження проблеми пізнавальної активності на контингенті студентської молоді є актуальним для психології навчання.

Розкриття сутності пізнавальної активності потребує наукового визначення поняття активності. Простежимо задля цього історичний шлях розвитку даного феномену. Якщо намагатися прослідкувати історію становлення поняття активності, то стає зрозумілим, що на дослідника чекає нелегке завдання. Як вказує І.А.Джидар'ян, дуже важко виокремити самотійну, "чисту" лінію розвитку і становлення поняття активності. Уявлення про активність зріли в глибинах інших, достатньо глобальних категорій "і перш за все таких, як душа, рух, форма, мета, зовнішня і внутрішня детермінація, свобода та ін.". З відокремленням в елліністичній період античної філософії психічних явищ від загально біологічних

зароджуються уявлення про активність суб'єкта по відношенню не тільки до зовнішнього предметного світу, а й до своїх внутрішніх психічних процесів.

Період Відродження приніс суттєві зміни у розуміння пізнавальної активності суб'єкта. Активність суб'єкта у цю епоху пояснюється не в накладанні на рух апіорних знань, а в можливості впливу на нього з боку чуттєвих мотивів, устремлінь людини.

Французькі матеріалісти XVIII ст. (Е. Кондільяк, Ж. Ламетрі, Ж-Ж. Руссо, К. Гельвецій, Д. Дідро, П. Гольбах і П. Кабаніс) приділяли значну увагу "зв'язку активності (а також і пізнавальній активності) живих систем з їх матеріальною організацією. Саме складністю організації, а не наявністю особливої субстанції пояснювалась здатність матерії відчувати і мислити.

Пізніше, головним висновком із вчення Канта був такий, що пізнання не може бути безпосереднім відображенням дійсності, воно опосередковане суб'єктивною дійсністю, навіть на рівні чуттєвого відображення. За Гегелем першоосновою світу є абсолютна ідея. Її саморух породжує реальний матеріальний світ. Суть пізнання – в саморозвитку, тобто в пізнанні свого власного змісту. Таким чином, Гегель трактує пізнання як активну людську діяльність. Проте вміння людини пізнавати світ не є вродженим – від народження дається лише здатність до пізнання.

З позицій психоаналітичного підходу джерелами активності виступають потяги (у Зигмунда Фрейда – сексуальні потяги, лібідо, у Альфреда Адлера – потяги самоствердження). З. Фрейд підкреслював, що будь-яка активність людини визначається інстинктами. Вплив останніх на поведінку може бути як прямим, так і непрямим, замаскованим. Проте, саме інстинкти є кінцевою причиною будь – якої активності.

А. Адлер вважав, що люди володіють творчою силою, яка дає їм можливість бути творцями свого життя: "вільна, усвідомлена активність є визначальною рисою людини". Екзистенціальна психологія мала перед собою абстрактну суб'єктивовану активність індивіда, навіть, якщо йшлося про активність творчого плану. Ця активність мислилася як спонтанна, незалежна від середовища, а середовище – як вороже індивідові.

Аналіз літературних джерел показує, як із розвитком філософської та психологічної думки розвивалися і погляди дослідників на природу активності. **Активність** – не тільки прояв життя людської особистості, але й умова її розвитку. **Активність** – одна із основних характеристик особистості, яка полягає у здатності виступати джерелом змін у стосунках з оточуючим світом (на відміну від реактивності, коли джерелом є зовнішній стимул). Активність виражається у багатосторонній діяльності, яка спрямована на пізнання, зміну, перетворення навколишнього світу, на зміну власної природи, свого психічного складу. Активність – ступінь взаємодії суб'єкта з оточуючою дійсністю. Дана категорія є однією з найактуальніших у дослідженні природи психіки, психічного розвитку, свідомості, пізнавальних і творчих можливостей особистості.

2. "Ми бачимо, - писав Узнадзе, - що у людини є ціла сфера активності, яка передує його звичній свідомій психічній діяльності, і ... без спеціального її аналізу ... безнадійно намагатися зрозуміти психологію людини". Вчений вважає, що потрібно розрізняти два рівні психічної активності – рівень установки, де, крім афективних, є ряд слабо диференційованих перцептивних і репродуктивних елементів, і рівень об'єктивації з активними формами психічної діяльності – мисленням і волею.

М.О.Бернштейн суть принципу активності вбачав у ствердженні визначальної ролі внутрішньої програми в актах життєдіяльності організму. Принцип активності він протиставляв принципів реактивності, згідно з яким той чи інший акт – рух, дія – визначається зовнішнім стимулом. М.О.Бернштейн не погоджувався з тим, що поведінкові реакції організму є рефлекторними відповідями, які викликані зовнішніми обставинами. Ці реакції, стверджує він, детерміновані внутрішньою активністю організму, який діє по закодованій програмі.

У психології особистості активність розглядається насамперед у зв'язку з поняттями "діяльність" і "поведінка". Активність – важлива характеристика діяльності і часто трактується як її синонім. Тому деякі вчені фактично ототожнюють активність з діяльністю (В.А.Крутецький, В.А.Петровський). На думку інших вчених, активність не тотожна діяльності: "активність" є ширшим поняттям, яке включає поняття "діяльність" (О.В.Скрипченко); активність і діяльність відносно незалежні одна від одної (К.О.Абульханова-Славська, І.А.Джидар'ян, О.П.Єлисеєв).

За В.А.Крутецьким, діяльність – це активність людини, спрямована на досягнення свідомо поставлених цілей, пов'язаних із задоволенням його потреб і інтересів, на виконання вимог до нього з боку суспільства і держави. І одночасно автор говорить про активність як про одну із найважливіших загальних властивостей особистості, яка проявляється в діяльності, у процесі взаємодії з оточуючим середовищем: "Поки людина живе, вона постійно діє щось робить, чимось зайнята. Тобто, вона проявляє активність – зовнішню (дії, рухи, операції, м'язові зусилля) чи внутрішню (психічна активність, яка спостерігається навіть у нерухомої людини, коли вона розмірковує, читає, згадує і т. д.)".

На противагу попередньому автору, І.А. Джидар'ян, порівнюючи активність і діяльність, виявляє їх нетотожність. Вчена вважає, що активність одночасно є і ширшою, і вужчою за діяльність: "Як характеристика психіки вона вужча за діяльність (діяльність не тільки регулюється свідомістю, тобто не тільки включає психічну активність, але й виходить за межі свідомості, об'єктивуючись в продуктиві, результаті), але як характеристика людської особистості вона є ширшою за діяльність (людина не тільки діє практично, але й мислить, відчуває, і взагалі ставиться)". К.О. Абульханова-Славська вказує на принципову відмінність активності і діяльності: "Діяльність виходить із потреби в предметі, а активність – із потреби в діяльності. ... Активність ніби передує діяльності в часі, проте не тільки передує, але й

супроводжує її протягом усього процесу втілення". Вказану позицію підтримує і О.П. Єлисеєв, який також вважає, що активність не тотожна діяльності: "Активність і діяльність відносно незалежні одна від одної, подібно тому, як знак, символ відносно незалежний від того, що ним позначається. Діяльність, за визначенням має предметний характер, вона предметна. Активність, на відміну від діяльності, має символічний характер, вона символічна".

П.Я.Гальперін виділяє такі рівні розвитку активності:

1 – рівень фізичної дії в неживій природі, де результат дії ніяк не впливає на дії механізму, що його викликає;

2 – рівень фізіологічної дії (жива природа). Тут вже результати дії не лише регулюють її виконання, але й, якщо вони позитивні, то й підкріплюють механізм, який ці дії викликає. На відміну від інших рівнів результати діють лише після того, як вони реально досягнуті;

3 – рівень дії суб'єкта. Це рівень власне активної дії. Тут відбувається пристосування дії, яка відбувалася до нових умов. Це досягається за рахунок примірювання дії та її екстраполяції в плані образу;

4 – рівень дії особистості, коли вона регулюється на основі усвідомлення суспільного значення ситуації і суспільних засобів, взірців і способів дії. Тут суб'єкт не обмежується індивідуальним досвідом, апробуючи в плані образу ті чи інші дії, і переходить до "апробації апробації" на основі рефлексії своїх дій за допомогою засобів, які мають соціальне походження.

Аналіз психолого-педагогічної літератури з проблеми пізнавальної активності показав існування різноманітних підходів щодо визначення природи даного явища. У психології досі ще немає єдиного підходу до визначення поняття "пізнавальна активність". У працях багатьох вчених воно розглядається у тісному взаємозв'язку з поняттям "самостійність". Деякі науковці вважають, пізнавальну активність формою виявлення самостійності (М.І.Махмутов, Р.Г.Лемберг, Н.О.Половнікова). А ось як взаємозв'язок цих понять визначає В.А.Крутецький : "... відношення між поняттями "активне мислення", "самостійне мислення" і "творче мислення" можна означати у вигляді концентричних кіл. Це різні рівні мислення, без яких кожне наступне є видовим у відношенні до попереднього, родового. Творче мислення буде самостійним і активним, але не всяке активне мислення є самостійне і не всяке самостійне мислення є творчим".

На думку М.І.Лісної, пізнавальна активність займає в структурі діяльності місце, близьке до рівня потреби. Це стан готовності до пізнавальної діяльності, стан, який передуює діяльності та породжує її. Тому в ряду діяльність – активність – потреба, активність займає проміжне місце. За М.І.Лісною, до пізнавальної активності дуже близьким є поняття допитливості, або цікавості.

Концепція Дж. Брунера

Згідно концепції Дж. Брунера пізнання світу людиною має, перш за все, чуттєвий і руховий характер, тобто ніщо не може бути включено в думку, не пройшовши спочатку через почуття і особливо через рухову активність самої людини. Тому сенсомоторне відображення дійсності є вирішальним у дитячі роки життя. До цього першого способу відображення світу дуже швидко додається наступний спосіб іконічне відображення. При даному виді відображення світу у дитини відбувається інтеріоризація і відкладання в пам'яті образів сприйнятих їм реальних об'єктів. У шкільному віці світ для дитини спочатку представлений у вигляді образів, а надалі мислення перетворюється на символічне. Згодом у підлітковому і юнацькому періодах цей світ образів поступово поступається місцем поняттям символічним відображенням предметів. Тут мова виступає головним стимулом розвитку. Мова являє собою найважливіше знаряддя розвитку когнітивних процесів, як підкреслює Дж. Брунер. Радянський психолог Л.С.Виготський висловлював таку ж точку зору, згідно з якою розвиток пізнавальних процесів невіддільне від розвитку мови. Мова є не тільки засобом передачі культурної спадщини, а й регулятором поведінки, так як слово може викликати або придушувати те чи інше дію.

2. Концепція ж. Піаже

Розвиток когнітивних процесів, як свідчить концепція Ж Піаже, є результатом постійних спроб адаптації людини до змін навколишнього середовища. Під впливом зовнішніх впливів організм видозмінює свої структури активності в тому випадку, якщо вони не задовольняють адаптаційним вимогам, а при необхідності виробляє нові структури. Таким чином, пристосування організму відбувається за допомогою двох механізмів, одним з яких є асиміляція, при якій людина намагається пристосувати нову ситуацію до існуючих структур і вмінням, а другим є акомодация, при якій модифікуються старі схеми і прийоми реагування для того, щоб пристосувати їх до нової ситуації.

Жан Піаже визначає три головні стадії розвитку пізнавальних процесів:

1) сенсомоторна стадія становлення і розвитку чутливих і рухових структур (перші два роки життя дитини);

2) стадія конкретних дій (від 2 до 11 років), коли слова все більш починають означати конкретні предмети, а дії поступово інтеріорізуються. Таким чином, розвивається мислення, яке спочатку носить лише суб'єктивний характер, тобто зосереджено на тому, що дитина бачить і знає, а не на самій дійсності. Таким чином, мислення дитини на цій стадії є егоцентричним, але воно дозволяє йому маніпулювати предметами, порівнювати та класифікувати їх, проробляти з ними конкретні операції. Лише до десяти років у дитини буває сформована здатність об'єктивно ставитися до навколишнього світу;

3) стадія формальних операцій; на ній відбувається подальше підвищення здатності до об'єктивного істолковивання конкретної дійсності,

розвивається абстрактне мислення, і все більш зростаючу роль починають грати гіпотези і дедуктивні ув'язнення. Понятійний мислення розвивається настільки, що дозволяє підлітку представляти, наприклад, такі далекі від конкретного досвіду числа, як мільярд, факти з далекого минулого або засвоювати складні класифікації з біології та т.д. Стадія досягає повного розвитку до чотирнадцяти - шістнадцяти років (згідно Ж. Піаже), але дослідження показують, що тільки 25-50 % людей можуть мислити абстрактно.

Жан Піаже виділив чотири основні періоди розвитку інтелекту слідом за освітою сенсомоторного інтелекту, а також появою (символічної функції, яка робить можливим засвоєння мови, і відбувається це, на його думку, у віці від півтора до двох років). В цей же час починається період протяжністю до чотирьох років, який характеризується розвитком символічного і допонятійного мислення. Інтуїтивне, наочне мислення з'являється у віці від чотирьох до семи-восьми років, його прогресивні зчленування впритул підводять до операцій. Конкретні операції формуються в період з семи-восьми до одинадцяти - дванадцяти років, після чого виробляється формальне мислення, формування якого відбувається протягом усього періоду юнацтва. Його угруповання характеризують сформувався рефлексивний інтелект.

Дослідження Ж. Піаже дозволили виділити в кожній стадії окремі фази.

Сенсомоторна стадія включає в себе шість фаз, з яких *перша фаза* вроджених рефлексів, яка відбувається в перший місяць життя дитини і характеризується рефlekсами, викликаними зовнішніми стимулами, такими як рефлексии смоктання, хапання і миготіння.

Друга фаза моторних навичок триває від одного до чотирьох місяців життя дитини. У ній в результаті взаємодії дитини з навколишнім середовищем (наприклад, схоплювання пляшечки з соскою) формуються умовні рефлексии.

Третя фаза циркулярних реакцій, яка триває від чотирьох до восьми місяців життя дитини і являє собою розвиток координації між відчуттями і рухами дитини.

Четверта фаза координації засобів і мети (з восьми до дванадцяти місяців) Р дії дитини стають навмисними, спрямованими на досягнення своєї мети.

П'ята фаза випадкове відкриття нових засобів (з дванадцяти до вісімнадцяти місяців), потягнувши скатертину, можна дістати лежать на столі предмети і т.п.

Шоста фаза винахід нових засобів (з вісімнадцяти до двадцяти чотирьох місяців); пошук нових рішень для досягнення цілей, діставання бажаних предметів, рішення двох -, трифазних завдань.

Сенсомоторна стадія характеризується функціонуванням наочно - дієвого мислення і становленням наочно - образного мислення.

Стадія конкретних операцій включає:

1) *передопераційний рівень*, що триває від двох до п'яти років, який характеризується розвитком символічного образного мислення, коли дитина подумки уявляє собі предмети і називає їх. Мислення дитини істотно відрізняється від мислення дорослого і за формою, і за змістом. Для структури мислення дитини властиві головні особливості: егоцентризм і синкретичність. Дитина вважає все навколишнє його своїм продовженням, яке задовольняє його власні потреби. Дитина не може дивитися на світ з точки зору іншої людини і вловлювати зв'язок між предметами. Прояв синкретизму мислення: дитина виокремлює окремі деталі з цілого, але не здатний зв'язати їх між собою, а також і з цілим, у нього все переплутано. Дитина не вміє встановлювати зв'язки між різними елементами ситуації, тому він не може пояснити свої дії, а також навести доводи на користь своїх тверджень, плутає причини і наслідки. Згідно Ж. Піаже мислення дитини характеризується також дитячим реалізмом (наприклад, дитина малює не те, що бачить, а те, що знає, звідси прозорість дитячих малюнків), анімізмом (проекує своє Я на речі, наділяючи свідомістю і життям рухомі предмети: машини, сонце, хмари, річки тощо), артіфіціалізмом (дитина переконаний, що все суще створено з волі людини і призначене для служіння йому: наприклад, на питання (що таке сонце? відповідає: Це щоб нам світити; на запитання: Що таке мама? Це хто готує їжу?);

2) *початковий рівень конкретних операцій* (з п'яти-семи до семи-восьми років) дитина набуває здатність до розташування об'єктів по зменшенню розмірів і їх класифікації (наприклад, картинки птахів до групи птахів, риб до риб), формується уявлення про збереження матеріалу;

3) *сформований рівень конкретних операцій* (з восьми до одинадцяти років) формуються уявлення про збереження маси й обсягу, уявлення про час і швидкості, а також про вимірювання за допомогою еталона.

Стадія формальних операцій (з одинадцяти - дванадцяти до п'ятнадцяти років) розумові операції можуть здійснюватися без будь-якої конкретної опори, формується понятійне і абстрактне мислення, яке функціонує за допомогою понять, гіпотез і логічних правил дедукції.

Згідно Ж. Піаже розвитком логіки мислення є розвиток операцій, дій, які перенесені всередину і оборотні. Ці дії скоординовані в системі, яка підкоряється законам, які належать до системи як цілого, де основоположною категорією є оборотність як переклад в протилежну дію, наприклад з'єднання в роз'єднання. *Побудова операцій включає в себе 4 стадії:*

1) моторні дії, в яких тільки вимальовується певна тенденція до оборотності;

2) доопераціонального період, який характеризується оборотністю тільки сенсомоторних дій;

3) конкретні операції; в цей час логічні операції стають продуктом координації дій з'єднання, роз'єднання, упорядкування та встановлення відповідностей, які набули форми оборотних систем;

4) пропозиціональні, або формальні, операції; на цій стадії у дитини формується логіка дорослого.

У працях Ж. Піаже можна простежити, як при переході від егоцентризму через децентрацію до об'єктивної позиції дитини по відношенню до зовнішнього світу і до самого себе відбувається розвиток інтелекту.

Таким чином, теорія Ж. Піаже розглядає розвиток інтелекту дитини як незмінні і безперервні послідовності стадій, кожна з яких підготовлена попередньої, а також готує наступну стадію.

В сучасних психологічних дослідженнях проблема пізнавальної активності розробляється в різних напрямках. Так, досліджується структура і динаміка розвитку пізнавальної активності, вплив спілкування на її розвиток, розвиток пізнавальної активності в сім'ї, вплив різних видів діяльності на пізнавальну активність та інші аспекти вказаної проблеми. Тому дослідження проблеми пізнавальної активності на контингенті студентської молоді є актуальним для психології навчання.

Розкриття сутності пізнавальної активності потребує наукового визначення поняття активності. Простежимо задля цього історичний шлях розвитку даного феномену. Якщо намагатися прослідкувати історію становлення поняття активності, то стає зрозумілим, що на дослідника чекає нелегке завдання. Як вказує І.А.Джидар'ян, дуже важко виокремити самостійну, "чисту" лінію розвитку і становлення поняття активності. Уявлення про активність зріли в глибинах інших, достатньо глобальних категорій "і перш за все таких, як душа, рух, форма, мета, зовнішня і внутрішня детермінація, свобода та ін.". З відокремленням в елліністичній період античної філософії психічних явищ від загально біологічних зароджуються уявлення про активність суб'єкта по відношенню не тільки до зовнішнього предметного світу, а й до своїх внутрішніх психічних процесів.

Період Відродження приніс суттєві зміни у розуміння пізнавальної активності суб'єкта. Активність суб'єкта у цю епоху пояснюється не в накладанні на рух апріорних знань, а в можливості впливу на нього з боку чуттєвих мотивів, устремлінь людини.

Французькі матеріалісти XVIII ст. (Е. Кондільяк, Ж. Ламетрі, Ж-Ж. Руссо, К. Гельвецій, Д. Дідро, П. Гольбах і П. Кабаніс) приділяли значну увагу "зв'язку активності (а також і пізнавальній активності) живих систем з їх матеріальною організацією. Саме складністю організації, а не наявністю особливої субстанції пояснювалась здатність матерії відчувати і мислити.

Пізніше, головним висновком із вчення Канта був такий, що пізнання не може бути безпосереднім відображенням дійсності, воно опосередковане суб'єктивною дійсністю, навіть на рівні чуттєвого відображення. За Гегелем першоосновою світу є абсолютна ідея. Її саморух породжує реальний

матеріальний світ. Суть пізнання – в саморозвитку, тобто в пізнанні свого власного змісту. Таким чином, Гегель трактує пізнання як активну людську діяльність. Проте вміння людини пізнавати світ не є вродженим – від народження дається лише здатність до пізнання.

З позицій психоаналітичного підходу джерелами активності виступають потяги (у Зигмунда Фрейда – сексуальні потяги, лібідо, у Альфреда Адлера – потяги самоствердження). З. Фрейд підкреслював, що будь-яка активність людини визначається інстинктами. Вплив останніх на поведінку може бути як прямим, так і непрямим, замаскованим. Проте, саме інстинкти є кінцевою причиною будь – якої активності.

А. Адлер вважав, що люди володіють творчою силою, яка дає їм можливість бути творцями свого життя: "вільна, усвідомлена активність є визначальною рисою людини". Екзистенціальна психологія мала перед собою абстрактну суб'єктивовану активність індивіда, навіть, якщо йшлося про активність творчого плану. Ця активність мислилася як спонтанна, незалежна від середовища, а середовище – як вороже індивідові.

Аналіз літературних джерел показує, як із розвитком філософської та психологічної думки розвивалися і погляди дослідників на природу активності. **Активність** – не тільки прояв життя людської особистості, але й умова її розвитку. **Активність** – одна із основних характеристик особистості, яка полягає у здатності виступати джерелом змін у стосунках з оточуючим світом (на відміну від реактивності, коли джерелом є зовнішній стимул). Активність виражається у багатосторонній діяльності, яка спрямована на пізнання, зміну, перетворення навколишнього світу, на зміну власної природи, свого психічного складу. Активність – ступінь взаємодії суб'єкта з оточуючою дійсністю. Дана категорія є однією з найактуальніших у дослідженні природи психіки, психічного розвитку, свідомості, пізнавальних і творчих можливостей особистості.

2. "Ми бачимо, - писав Узнадзе, - що у людини є ціла сфера активності, яка передує його звичній свідомій психічній діяльності, і ... без спеціального її аналізу ... безнадійно намагатися зрозуміти психологію людини". Вчений вважає, що потрібно розрізняти два рівні психічної активності – рівень установки, де, крім афективних, є ряд слабо диференційованих перцептивних і репродуктивних елементів, і рівень об'єктивації з активними формами психічної діяльності – мисленням і волею.

М.О.Бернштейн суть принципу активності вбачав у ствердженні визначальної ролі внутрішньої програми в актах життєдіяльності організму. Принцип активності він протиставляв принципові реактивності, згідно з яким той чи інший акт – рух, дія – визначається зовнішнім стимулом. М.О.Бернштейн не погоджувався з тим, що поведінкові реакції організму є рефлекторними відповідями, які викликані зовнішніми обставинами. Ці реакції, стверджує він, детерміновані внутрішньою активністю організму, який діє по закодованій програмі.

У психології особистості активність розглядається насамперед у зв'язку з поняттями "діяльність" і "поведінка". Активність – важлива характеристика діяльності і часто трактується як її синонім. Тому деякі вчені фактично ототожнюють активність з діяльністю (В.А.Крутецький, В.А.Петровський). На думку інших вчених, активність не тотожна діяльності: "активність" є ширшим поняттям, яке включає поняття "діяльність" (О.В.Скрипченко); активність і діяльність відносно незалежні одна від одної (К.О.Абульханова-Славська, І.А.Джидар'ян, О.П.Єлисеєв).

За В.А.Крутецьким, діяльність – це активність людини, спрямована на досягнення свідомо поставлених цілей, пов'язаних із задоволенням його потреб і інтересів, на виконання вимог до нього з боку суспільства і держави. І одночасно автор говорить про активність як про одну із найважливіших загальних властивостей особистості, яка проявляється в діяльності, у процесі взаємодії з оточуючим середовищем: "Поки людина живе, вона постійно діє щось робить, чимось зайнята. Тобто, вона проявляє активність – зовнішню (дії, рухи, операції, м'язові зусилля) чи внутрішню (психічна активність, яка спостерігається навіть у нерухомої людини, коли вона розмірковує, читає, згадує і т. д.)".

На противагу попередньому автору, І.А. Джидар'ян, порівнюючи активність і діяльність, виявляє їх нетотожність. Вчена вважає, що активність одночасно є і ширшою, і вужчою за діяльність: "Як характеристика психіки вона вужча за діяльність (діяльність не тільки регулюється свідомістю, тобто не тільки включає психічну активність, але й виходить за межі свідомості, об'єктивуючись в продуктиві, результаті), але як характеристика людської особистості вона є ширшою за діяльність (людина не тільки діє практично, але й мислить, відчуває, і взагалі ставиться)". К.О. Абульханова-Славська вказує на принципову відмінність активності і діяльності: "Діяльність виходить із потреби в предметі, а активність – із потреби в діяльності. ... Активність ніби передуює діяльності в часі, проте не тільки передуює, але й супроводжує її протягом усього процесу втілення". Вказану позицію підтримує і О.П. Єлисеєв, який також вважає, що активність не тотожна діяльності: "Активність і діяльність відносно незалежні одна від одної, подібно тому, як знак, символ відносно незалежний від того, що ним позначається. Діяльність, за визначенням має предметний характер, вона предметна. Активність, на відміну від діяльності, має символічний характер, вона символічна".

П.Я.Гальперін виділяє такі рівні розвитку активності:

1 – рівень фізичної дії в неживій природі, де результат дії ніяк не впливає на дії механізму, що його викликає;

2 – рівень фізіологічної дії (жива природа). Тут вже результати дії не лише регулюють її виконання, але й, якщо вони позитивні, то й підкріплюють механізм, який ці дії викликає. На відміну від інших рівнів результати діють лише після того, як вони реально досягнуті;

3 – рівень дії суб'єкта. Це рівень власне активної дії. Тут відбувається пристосування дії, яка відбувалася до нових умов. Це досягається за рахунок примірювання дії та її екстраполяції в плані образу;

4 – рівень дії особистості, коли вона регулюється на основі усвідомлення суспільного значення ситуації і суспільних засобів, взірців і способів дії. Тут суб'єкт не обмежується індивідуальним досвідом, апробуючи в плані образу ті чи інші дії, і переходить до "апробації апробації" на основі рефлексії своїх дій за допомогою засобів, які мають соціальне походження.

Аналіз психолого-педагогічної літератури з проблеми пізнавальної активності показав існування різноманітних підходів щодо визначення природи даного явища. У психології досі ще немає єдиного підходу до визначення поняття "пізнавальна активність". У працях багатьох вчених воно розглядається у тісному взаємозв'язку з поняттям "самостійність". Деякі науковці вважають, пізнавальну активність формою виявлення самостійності (М.І.Махмутов, Р.Г.Лемберг, Н.О.Половнікова). А ось як взаємозв'язок цих понять визначає В.А.Крутецький : "... відношення між поняттями "активне мислення", "самостійне мислення" і "творче мислення" можна означати у вигляді концентричних кіл. Це різні рівні мислення, без яких кожне наступне є видовим у відношенні до попереднього, родового. Творче мислення буде самостійним і активним, але не всяке активне мислення є самостійне і не всяке самостійне мислення є творчим".

На думку М.І.Лісної, пізнавальна активність займає в структурі діяльності місце, близьке до рівня потреби. Це стан готовності до пізнавальної діяльності, стан, який передуює діяльності та породжує її. Тому в ряду діяльність – активність – потреба, активність займає проміжне місце. За М.І.Лісною, до пізнавальної активності дуже близьким є поняття допитливості, або цікавості.

Концепція Дж. Брунера

Згідно концепції Дж. Брунера пізнання світу людиною має, перш за все, чуттєвий і руховий характер, тобто ніщо не може бути включено в думку, не пройшовши спочатку через почуття і особливо через рухову активність самої людини. Тому сенсомоторне відображення дійсності є вирішальним у дитячі роки життя. До цього першого способу відображення світу дуже швидко додається наступний спосіб іконічна відображення. При даному виді відображення світу у дитини відбувається інтеріоризація і відкладання в пам'яті образів сприйнятих їм реальних об'єктів. У шкільному віці світ для дитини спочатку представлений у вигляді образів, а надалі мислення перетворюється на символічне. Згодом у підлітковому і юнацькому періодах цей світ образів поступово поступається місцем поняттям символічним відображенням предметів. Тут мова виступає головним стимулом розвитку. Мова являє собою найважливіше знаряддя розвитку когнітивних процесів, як підкреслює Дж. Брунер. Радянський психолог Л.С.Виготський висловлював таку ж точку зору, згідно з якою розвиток пізнавальних процесів невіддільне

від розвитку мови. Мова є не тільки засобом передачі культурної спадщини, а й регулятором поведінки, так як слово може викликати або придушувати те чи інше дію.

Концепція ж. Піаже

Розвиток когнітивних процесів, як свідчить концепція Ж Піаже, є результатом постійних спроб адаптації людини до змін навколишнього середовища. Під впливом зовнішніх впливів організм видозмінює свої структури активності в тому випадку, якщо вони не задовольняють адаптаційним вимогам, а при необхідності виробляє нові структури. Таким чином, пристосування організму відбувається за допомогою двох механізмів, одним з яких є асиміляція, при якій людина намагається пристосувати нову ситуацію до існуючих структур і вмінням, а другим є акомодация, при якій модифікуються старі схеми і прийоми реагування для того, щоб пристосувати їх до нової ситуації.

Жан Піаже визначає три головні стадії розвитку пізнавальних процесів:

1) сенсомоторна стадія становлення і розвитку чутливих і рухових структур (перші два роки життя дитини);

2) стадія конкретних дій (від 2 до 11 років), коли слова все більш починають означати конкретні предмети, а дії поступово інтеріорізуються. Таким чином, розвивається мислення, яке спочатку носить лише суб'єктивний характер, тобто зосереджено на тому, що дитина бачить і знає, а не на самій дійсності. Таким чином, мислення дитини на цій стадії є егоцентричним, але воно дозволяє йому маніпулювати предметами, порівнювати та класифікувати їх, проробляти з ними конкретні операції. Лише до десяти років у дитини буває сформована здатність об'єктивно ставитися до навколишнього світу;

3) стадія формальних операцій; на ній відбувається подальше підвищення здатності до об'єктивного істолковивання конкретної дійсності, розвивається абстрактне мислення, і все більш зростаючу роль починають грати гіпотези і дедуктивні ув'язнення. Понятійний мислення розвивається настільки, що дозволяє підлітку представляти, наприклад, такі далекі від конкретного досвіду числа, як мільярд, факти з далекого минулого або засвоювати складні класифікації з біології та т.д. Стадія досягає повного розвитку до чотирнадцяти - шістнадцяти років (згідно Ж. Піаже), але дослідження показують, що тільки 25-50 % людей можуть мислити абстрактно.

Жан Піаже виділив чотири основні періоди розвитку інтелекту слідом за освітою сенсомоторного інтелекту, а також появою (символічної функції, яка робить можливим засвоєння мови, і відбувається це, на його думку, у віці від півтора до двох років). В цей же час починається період протяжністю до чотирьох років, який характеризується розвитком символічного і допонятійного мислення. Інтуїтивне, наочне мислення з'являється у віці від чотирьох до семи-восьми років, його прогресивні зчленування впритул

підводять до операцій. Конкретні операції формуються в період з семи-восьми до одинадцяти - дванадцяти років, після чого виробляється формальне мислення, формування якого відбувається протягом усього періоду юнацтва. Його угруповання характеризують сформувався рефлексивний інтелект.

Дослідження Ж. Піаже дозволили виділити в кожній стадії окремі фази. **Сенсомоторна стадія** включає в себе шість фаз, з яких *перша фаза* вроджених рефлексів, яка відбувається в перший місяць життя дитини і характеризується рефlekсами, викликаними зовнішніми стимулами, такими як рефлекс смоктання, хапання і миготіння.

Друга фаза моторних навичок триває від одного до чотирьох місяців життя дитини. У ній в результаті взаємодії дитини з навколишнім середовищем (наприклад, схоплювання пляшечки з соскою) формуються умовні рефлекс.

Третя фаза циркулярних реакцій, яка триває від чотирьох до восьми місяців життя дитини і являє собою розвиток координації між відчуттями і рухами дитини.

Четверта фаза координації засобів і мети (з восьми до дванадцяти місяців) Р дії дитини стають навмисними, спрямованими на досягнення своєї мети.

П'ята фаза випадкове відкриття нових засобів (з дванадцяти до вісімнадцяти місяців), потягнувши скатертину, можна дістати лежать на столі предмети і т.п.

Шоста фаза винахід нових засобів (з вісімнадцяти до двадцяти чотирьох місяців); пошук нових рішень для досягнення цілей, діставання бажаних предметів, рішення двох -, трифазних завдань.

Сенсомоторна стадія характеризується функціонуванням наочно - дієвого мислення і становленням наочно - образного мислення.

Стадія конкретних операцій включає:

1) *передопераційний рівень*, що триває від двох до п'яти років, який характеризується розвитком символічного образного мислення, коли дитина подумки уявляє собі предмети і називає їх. Мислення дитини істотно відрізняється від мислення дорослого і за формою, і за змістом. Для структури мислення дитини властиві головні особливості: егоцентризм і синкретичність. Дитина вважає все навколишнє його своїм продовженням, яке задовольняє його власні потреби. Дитина не може дивитися на світ з точки зору іншої людини і вловлювати зв'язок між предметами. Прояв синкретизму мислення: дитина виокремлює окремі деталі з цілого, але не здатний зв'язати їх між собою, а також і з цілим, у нього все переплутано. Дитина не вміє встановлювати зв'язки між різними елементами ситуації, тому він не може пояснити свої дії, а також навести доводи на користь своїх тверджень, плутає причини і наслідки. Згідно Ж. Піаже мислення дитини характеризується також дитячим реалізмом (наприклад, дитина малює не те, що бачить, а те, що знає, звідси прозорість дитячих малюнків), анімізмом

(проектує своє Я на речі, наділяючи свідомістю і життям рухомі предмети: машини, сонце, хмари, річки тощо), артіфіціалізмом (дитина переконаний, що все суще створено з волі людини і призначене для служіння йому: наприклад, на питання (що таке сонце? відповідає: Це щоб нам світити; на запитання: Що таке мама? Це хто готує їжу?);

2) *початковий рівень конкретних операцій* (з п'яти-семі до семи-восьми років) дитина набуває здатність до розташування об'єктів по зменшенню розмірів і їх класифікації (наприклад, картинки птахів до групи птахів, риб до риб), формується уявлення про збереження матеріалу;

3) *сформований рівень конкретних операцій* (з восьми до одинадцяти років) формуються уявлення про збереження маси й обсягу, уявлення про час і швидкості, а також про вимірювання за допомогою еталона.

Стадія формальних операцій (з одинадцяти - дванадцяти до п'ятнадцяти років) розумові операції можуть здійснюватися без будь-якої конкретної опори, формується понятійне і абстрактне мислення, яке функціонує за допомогою понять, гіпотез і логічних правил дедукції.

Згідно Ж. Піаже розвитком логіки мислення є розвиток операцій, дій, які перенесені всередину і оборотні. Ці дії скоординовані в системі, яка підкоряється законам, які належать до системи як цілого, де основоположною категорією є оборотність як переклад в протилежну дію, наприклад з'єднання в роз'єднання. *Побудова операцій включає в себе 4 стадії:*

1) моторні дії, в яких тільки вимальовується певна тенденція до оборотності;

2) доопераціонального період, який характеризується оборотністю тільки сенсомоторних дій;

3) конкретні операції; в цей час логічні операції стають продуктом координації дій з'єднання, роз'єднання, упорядкування та встановлення відповідностей, які набули форми оборотних систем;

4) пропозиціональні, або формальні, операції; на цій стадії у дитини формується логіка дорослого.

У працях Ж. Піаже можна простежити, як при переході від егоцентризму через децентрацію до об'єктивної позиції дитини по відношенню до зовнішнього світу і до самого себе відбувається розвиток інтелекту.

Таким чином, теорія Ж. Піаже розглядає розвиток інтелекту дитини як незмінні і безперервні послідовності стадій, кожна з яких підготовлена попередньої, а також готує наступну стадію.

Чуттєве і раціональне в пізнанні

Пізнання людиною об'єктивної реальності відбувається на двох якісно різних, хоча й взаємопов'язаних рівнях - чуттєвому ("empeiria" - досвід) й раціональному ("theoria" - розгляд). Філософський підхід до проблеми чуттєвого й раціонального полягає в тому, що останні розглядаються не просто як різні здібності суб'єкта, а як відображення різних сторін

об'єктивної дійсності. Ним встановлюється їх зв'язок із поняттями "явище" та "сутність", "зовнішнє" і "внутрішнє", "одиничне" й "загальне" і таке інше.

Емпіризм виник у Новий час в Англії, коли здійснювався глибокий аналіз (перебільшувалось) чуттєвого пізнання, коли не лише припинувалась а й ігнорувалась роль раціонального пізнання. Це, за словами Ф.Енгельса в кінцевому результаті призводило до припинення мислення.

В розвитку емпіризму існували як матеріалістична так і ідеалістична лінії. Матеріалістична більше характерна для раннього періоду (Ф. Бекон, Т. Гоббс, Д.Локк та ін. - XVII - XVIII ст.).

Ідеалістичний емпіризм більше проявився з середини XIX ст., коли виступав у ролі гносеологічної основи позитивізму (близьких йому шкіл), який зводив процес пізнання до чисто емпіричних описувань фактів та їх систематизації (від Юма до агностиків), заперечував теоретичне мислення, що вело до відмови від філософії (позитивізм).

Слід підкреслити, що процес пізнання здійснюється, від живого споглядання до абстрактного мислення і від нього до практики¹. Живе споглядання (словом "живе" підкреслено його активний характер, прямий зв'язок з практикою) являє собою той етап пізнання, на якому провідну роль відіграє його чуттєва сторона. Чуттєве пізнання обумовлене прямим впливом об'єктів на органи чуття людини, тобто безпосереднім його контактом з зовнішнім світом. Предметом чуттєвого пізнання є чуттєво сприймальна сторона дійсності. Цим і встановлюється відповідність між властивостями відображеного та способом його відображення. Це говорить про те, що центральною ідеєю гносеології є принцип відображення.

Чуттєве пізнання є безпосереднім результатом прямої взаємодії органів чуття суб'єкта з зовнішнім світом, хоча воно й опосередковане біологічною передісторією людини та її історичним розвитком. У цьому певне значення мають і предмети чуттєвого сприйняття, які в тій чи іншій мірі вже сформовані людською працею. Оскільки чуттєве пізнання базується на безпосередній взаємодії суб'єкта і об'єкта пізнання, тому й воно має конкретно-образну чуттєву форму виразу і дає знання явищ.

Чуттєве пізнання - це початок, джерело, а тому й основа пізнавального процесу. Основними його формами, що

розташовані за ступенем складності й прояву активності суб'єкта, є відчуття, сприйняття та уявлення.

Відчуття - це відображення у свідомості людини окремих властивостей предметів, що впливають у даний момент на органи чуття, тобто це найпростіша форма чуттєвого пізнання. Воно виникає тоді й тільки тоді, коли має місце безпосередня взаємодія суб'єкта з об'єктом. Це єдине джерело наших знань. З нього й розпочинається пізнання якісної сторони дійсності. Проте визнання відчуття вихідним началом пізнання, єдиним його джерелом (сенсуалізм), ще не визначає належності до будь-якого напрямку. Сенсуалістами були й суб'єктивний ідеаліст Берклі, й агностик Юм, і матеріаліст Дідро. Сенсуалізм приводить до матеріалізму за умови, якщо

відчуття розглядаються як відображення властивостей об'єктивної, незалежно від свідомості існуючої реальності.

Складнішою формою відображення є сприйняття, яке теж виникає у процесі безпосередньої взаємодії суб'єкта з об'єктом пізнання. Воно являє собою відображення у свідомості вже не окремих властивостей, а цілісних предметів. Сприйняття формується на базі відчуттів - як їх зв'язок, поєднання. Таким чином, вони є продуктом синтезуючої діяльності свідомості, активної координуючої роботи органів чуття. В основі цієї діяльності лежать практика і людські здібності. Сприйняття виникли й розвинулися в ході матеріально-практичної, чуттєво-предметної діяльності.

На їх зміст накладає відбиток попередній досвід суб'єкта, його установки, інтереси, спрямованість та ін. В цьому розумінні безпосередність сприйняття відносна. Сприймаючи, людина в ідеальній формі відтворює цілісний образ об'єктивно існуючого предмета. Тому сприйняття відрізняються своєю предметністю, спрямованістю на об'єкт, який усвідомлюється як зовнішня по відношенню до свідомості, незалежна від неї реальність.

Уявлення - це відтворення в свідомості суб'єкта чуттєвих образів, що ґрунтується на основі попередньо отриманої інформації, минулих вражень, відбитки яких зберігаються в пам'яті. Виділяються уявлення пам'яті - сприйняті у минулому образи предметів, та уявлення уяви - образи предметів, що не сприймалися суб'єктом, а сконструйовані ним на основі наявного запасу вражень. Уявлення можуть бути більш чи менш узагальненими, хоча й при цьому ніколи не втрачають чуттєво-наочного характеру. В здатності уявлення, враження, фантазії проявляється активна робота свідомості, зокрема її можливість передбачати майбутнє, створювати ідеальні образи бажаних результатів діяльності. Здорова і не відірвана від реальності фантазія є великою цінністю. Та може бути й "хвора фантазія" - і не лише як індивідуальне, але і як соціальне явище. Нереалістично спрямована здібність людини уявляти неіснуюче веде у тенета містики.

Всі форми чуттєвого пізнання являють собою суб'єктивні образи об'єктивної дійсності, способи її відображення, зміст яких обумовлений властивостями предметів, процесів, явищ. Це й об'єднує їх, характеризуючи діалектичну єдність. Водночас, їм притаманна й істотна відмінність, головна з яких у тому, що уявлення, на відміну від відчуттів, сприйняття, не потребує (у даний момент) безпосередньої взаємодії суб'єкта з об'єктом. Воно може бути викликане певними спонукальними причинами (чинниками), які викликають до життя ("оживляють") попередню інформацію про об'єкт дійсності. Діалектико-матеріалістична теорія пізнання, з одного боку, виключає відрив чуттєвих образів від дійсності, а з іншого - не отожднює з нею в дусі "наївного реалізму".

Відрив відчуттів, та інших форм чуттєвого пізнання від зовнішнього світу, розуміння їх як єдино даного призводить до суб'єктивного ідеалізму чи агностицизму. Відчуття - це і не "перегородка", і не "єдино дане", а вираз

безпосереднього зв'язку нашої свідомості з зовнішнім світом. У ньому безпосередньо дана об'єктивна реальність. Це перетворення енергії зовнішнього подразнення в факт свідомості¹. Останній, як правило, адекватно відображає властивості реальних предметів.

Особливим варіантом суб'єктивно-ідеалістичного тлумачення відчуттів є "фізіологічний ідеалізм", який ґрунтується на концепції Мюллера-Гельмгольца. Згідно з нею якість відчуття визначається не властивостями об'єкта, що його викликають, а "специфічною енергією органів чуття". Звідси можна зробити висновок, що відчуття - це не образи, а лише "символи" та "ієрогліфи" предметів, які не мають з останніми схожості (подібності).

Основна помилка цієї концепції полягає в тому, що людина з її органами чуття розглядається як щось дане (поза процесом еволюції й поза історичним розвитком). Однак людина з усіма її органами є і продуктом біологічної еволюції, і продуктом суспільно-історичного розвитку. Функції і структура людського організму певною мірою обумовлені практикою. Внаслідок цього аналізатори людини (включаючи й периферичні органи чуттів - рецептори, нервові аферентні шляхи та мозкові центри) пристосувалися до того, щоб найточніше, найадекватніше, найдиференційованіше відображати окремі властивості дійсності. Особлива структура і спосіб функціонування аналізаторів не перешкоджають, а сприяють йому.

У формуванні специфічно людських чуттів особливу роль відіграли трудова діяльність та мовне спілкування. Предметний світ, що був утворений працею, і являє собою предметне багатство людської сутності формує людські органи чуття. К. Маркс з цього приводу писав, що око стало людським точно так, як його об'єкт став суспільним людським об'єктом, створеним людиною для людини. Тому людське око сприймає, насолоджується інакше, а ніж грубе нелюдське око, людське вухо - інакше, а ніж грубе, нерозвинене вухо тварин. Людське почуття, людяність почуттів, - виникають лише завдяки наявності відповідного предмета, завдяки олюдненій природі. Виникнення п'яти зовнішніх чуттів - це робота всієї до цих пір здійсненої всесвітньої історії.

Аналогічні думки проголошував і Ф.Енгельс: "Орел бачить значно далі, ніж людина, але людське око помічає в речах значно більше, ніж око орла. Собака має значно тонший нюх, ніж людина, але він не розрізняє й сотої частки тих запахів, які для людини є певними ознаками різних речей. А чуття дотику, яке мавпа ледве-ледве має, в найгрубішій, зачатковій формі, виробилось тільки разом з розвитком самої людської руки, завдяки праці".

Відчуття відображають властивості предметів і, відповідно, мають з ними якісну схожість, хоча й повністю не співпадають з ними за своїм змістом. Вони залежать не лише від об'єкта, але й від суб'єкта. Визнаючи це, слід пам'ятати, що й сам суб'єкт включений в матеріальну єдність світу, і тому відчуття ? діалектичною єдністю об'єктивного й суб'єктивного при

визначальній ролі об'єктивного змісту. І все ж в цій взаємодії суб'єкта й об'єкта, суб'єкт виступає як активна сторона.

Значення активності суб'єкта, вплив його суспільно-історичної природи, минулого досвіду, характеру діяльності, властивих йому установок і таке ін., стають ще більш вагомими на рівні сприйняття та уявлень. Людина відображає і пізнає світ активно, вибірково, спрямовано. Кожне її сприйняття, відображаючи об'єктивну дійсність, водночас, включено в контекст її життєвого досвіду, суб'єктивного світу її особистості. Вступаючи в конодікт з дійсністю, суб'єктивність може спотворювати сприйняття, хоча й в принципі сприяє об'єктивно істинному відображенню. Людина здатна сприймати будь-який предмет таким, яким він є, оскільки і в своїй діяльності, і в своєму пізнанні виступає як універсальна істота. На відміну від тварин, обмежених своєю особливою біологічною природою, які відтворюють тільки самих себе, людина відтворює всю природу. Продукт тварини безпосереднім чином пов'язаний з її фізичним організмом, тоді як людина вільно протистоїть своєму продуктові. Тварина формує матерію тільки відповідно до мірок та потреб того виду, до якого вона належить, тоді як людина вміє виробляти за мірками будь-якого виду і всюду. Вона вміє прикладати до предмета відповідну мірку, в силу цього людина формує матерію також і за законами краси¹. Отже, притаманна людині об'єктивність сприйняття, здатність естетичного сприйняття обумовлені її активним, творчим, певною мірою, вільним ставленням до навколишнього світу та характерними ознаками її практичної діяльності.

Здатність людського чуттєвого відображення дійсності не залишається незмінною. Вона розвивається (як індивідуально, так і історично) і піддається вдосконаленню. Тепер люди з легкістю уявляють собі те, що спричиняло серйозні труднощі у наших предків (відносність верху та низу, існування "антиподів" і таке ін.). Не виключено, що майбутні покоління будуть в змозі уявити собі навіть те, що позбавлене наочного образу. Вже сучасна практика створила прилади, які значно розширюють можливості наших органів чуття (мікроскоп, телескоп, посилювачі звуків і таке ін.), і перетворюють невідчутні для нас властивості та форми руху у відчутні.

Та при всьому цьому чуттєве пізнання за своєю суттю обмежене - не лише особливою фізіологічною природою людини, але й тією обставиною, що цьому типу (формі) пізнання відкрита лише зовнішня сторона дійсності, а не внутрішня - не сутність речей, не закономірності їхнього руху та розвитку. Цю обмеженість людина переборює завдяки мисленню (логічному, раціональному пізнанню). Тому відрізняють якісну відмінність мислення від уявлення. Як запитував В.І Ленін: "Уявлення ближче до реальності, ніж мислення? І так, і ні. Уявлення не може охопити рух у цілому, наприклад, не охоплює руху з швидкістю 300000 км за 1 секунду, а мислення охоплює і повинно схопити".

На відміну від чуттєвого пізнання мислення є узагальненим і опосередкованим пізнанням дійсності. Воно полягає в абстрагуванні,

узагальненні чуттєво даного, дає знання загального. Тому й відображає природу глибше, повніше дає знання суті. Воно має відносну самостійність, оскільки виникає на основі узагальнення істотних рис, властивостей предмета, виступає у формі поняття, може залишитися незмінним, існувати й тоді, коли відображуваний ним предмет уже не існує (або ще не існує). Воно сприяє вдосконаленню чуттєвого пізнання, зберігає для майбутніх поколінь результати історичного розвитку Пізнання, виступає як знаряддя перетворення світу.

Рационалізм поділяється на онтологічний, гносеологічний та етичний і теоретично протистоїть ірраціоналізму та сенсуалізму. Його ідеї зародились у старогрецькій філософії. Виник він у Новий час у суперечностях схоластичної теорії пізнання й логіки, був пов'язаний з успіхами в математиці та природознавстві. До цього застосовувався лише в теології.

Рационалістична гносеологія вважає, що джерелом істини, головною формою пізнання є розум. Протиставлення досвіду й розуму найбільше проявилось у філософії Декарта, Спінози та Лейбніца. Високо поцінуючи досвід, вони все ж не могли зрозуміти як із нього виникають достовірні знання, що призвело до однобічного мислення (взаємовиключаючих моментів - досвіду і розуму). В цьому й зійшлися ідеалісти Декарт та Лейбніц, матеріалісти Спіноза і Гоббс. Тому й рационалізм набрав різних відтінків. Потім у ньому стали вбачати синоніми нежиттєвої розсудливості, яка претендувала бути критерієм в теорії і практиці.

В філософії Канта гносеологічний рационалізм ослаблюється, хоча й знання, на його думку, є синтезом операцій розсудку й чуттєвості. Плідним було й те, що пізнання починається з відчуття, та все ж він залишався метафізиком, бо знання, на його думку, спираються на апіорні форми. Ці рационалістичні форми були посилені у філософії Фіхте та Гегеля, хоч і пов'язані з діалектичним розумінням. У Гегеля гносеологічний рационалізм пов'язувався з онтологічним, та з вірою у можливість розуму пізнати світ.

У другій половині XIX - XX ст. цей оптимізм був утрачений (позитивізм, неопозитивізм). Перебороти метафізичне й ідеалістичне розуміння названих проблем удалося лише марксистській філософії, в якій досвід, відчуття та вищі форми розумової діяльності зв'язані воєдино.

І все ж теоретичне пізнання може розвиватися лише в єдності з чуттєвим. Це дві сторони єдиного процесу. Тому якісна відмінність безпосереднього, чуттєвого й опосередкованого, логічного пізнання загалом відповідає об'єктивній відмінності явищ і сутності, зовнішнього і внутрішнього, одиничного й загального як моментів, сторін самої об'єктивної дійсності. Це якісно різні форми пізнання.

За ступенями відображення дійсності, пізнання поділяється на емпіричне й теоретичне. На першому відбувається спостереження об'єктів, фіксація фактів, встановлюються емпіричні зв'язки між окремими явищами. На другому - створюються теорії, в яких фіксуються загальні зв'язки й формуються закони розвитку досліджуваних об'єктів в їх системності.

Мислення людини розвивалось по мірі того, як її трудова діяльність підводила до виявлення суттєвих зв'язків та закономірних відношень дійсності.

Основними формами логічного пізнання є поняття, судження та умовивід.

Поняття - це думка про предмет (в широкому розумінні слова), що відображає його сутність, резюмуючи знання про нього, будучи результатом процесу його пізнання. Поняття якісно відрізняється від загального уявлення, та й сам характер узагальнення в ньому інший. Наприклад, загальне уявлення про людину виникає завдяки усередненню рис, які його зовнішньо характеризують, виділенню тих зовнішніх, наочних ознак, які повторюються. Стародавнє "визначення" людини як "двоногої тварини без пір'я" є достатнім, щоб ззовні відрізнити людину від інших істот, проте залишається на рівні загального уявлення, не досягаючи рівня поняття. Обскубанний півень залишається птицею, а людина, що втратила одну чи обидві ноги, - людиною. Навпаки, визначення людини, як істоти, що здатна створювати й застосовувати знаряддя праці, котрій притаманна свідомість, розум, чітка мова, виражає сутність людини і тому відноситься до її поняття. Узагальнення тут іншого роду, здійснене іншими способами, аніж при формуванні загального уявлення. Тут не беруться до уваги просто ознаки, що повторюються в усіх індивідів. Та чи інша людина може й не займатися продуктивною працею, проте її особливий рід занять, її людські властивості склалися в кінцевому результаті на базі трудової, продуктивної праці. Тому остання має для роду "людина" всезагальне значення (не в розумінні простої повторюваності) і виокремлюється в понятті "людина". До формування поняття призводить ряд роздумів, аналітико-синтетична діяльність пізнаючого розуму, дослідження історії розвитку людини і таке ін.

Поняття не може бути адекватно виражене з допомогою наглядно-чуттєвих образів. Формою його вираження (і навіть формою його існування) є слово або словосполучення. Понятійне мислення можливе лише для людини, що володіє мовою. Саме тому мова здатна бути засобом понятійного мислення. Будучи знаковою системою, вона дозволяє фіксувати результати абстрагування, узагальнення та інших розумових операцій. За допомогою речень можна виразити будь-які зв'язки та відношення, незалежно від того піддаються вони наочному уявленню чи ні.

Однією з основних логічних операцій, що здійснюється над поняттям, - є визначення. Повне визначення поняття, на відміну від короткої дефініції, дається теоретичним дослідженням відповідного предмета, що розкриває всі його сторони, зв'язки, опосередкування та процеси розвитку. Крім цього, "вся людська практика повинна увійти в повне "визначення" предмета і як критерій істини, і як практичний визначник зв'язку предмета з тим, що потрібне людині".

Рух пізнання виражається в судженні. Судження - це думка про об'єкт, яка що-небудь стверджує чи заперечує. Словесною формою судження є

речення. Елементарне вчення про правильне мислення - формальна логіка - розглядає й класифікує судження тільки за формальними ознаками, відволікаючись від їх змісту. Так, вирізняють судження стверджувальні й заперечувальні (ділення за якістю), загальні, окремі й одиничні (ділення за кількістю) і таке ін. На відміну від формальної діалектична логіка аналізує зміст форм суджень, що виражають сам розвиток пізнавального процесу. "Діалектична логіка, на протилежність старій, чисто формальній логіці, не задовольняється тим, щоб перелічити і без всякого зв'язку поставити поряд одну коло одної форми руху мислення, тобто різні форми суджень і умовиводів. Вона, навпаки, виводить ці форми одну з одної, встановлює між ними відношення субординації, а не координації, вона розвиває вищі форми з нижчих"¹.

В умовиводі найбільш чітко виявляється опосередкований характер раціонального пізнання. Умовивід - являє собою логічну операцію (мислительну діяльність), внаслідок якої із декількох суджень, засновків, (як мінімум двох) виводиться нове (знання), якого не було у попередніх судженнях). Свою останню основу умовивід має в об'єктивних зв'язках самої дійсності, в якій "все... опосереднене, зв'язане в єдине, зв'язане з переходами". Саме цим обумовлена принципова можливість безмежного пізнання світу людиною.

Зв'язки і відношення дійсності досягаються в процесі практичної діяльності - завдяки тому, що людина змушує взаємодіяти між собою різні предмети. На основі різних форм, схем практичної діяльності й виробились основні типи умовиводів.

Мислення здійснюється шляхом таких операцій, як порівняння, аналіз і синтез, абстрагування й узагальнення, різних форм умовиводів - індукції, дедукції, аналогії і таке ін. Всі вони генетично виникли із практичної діяльності. Це говорить про те, що мислення за своєю суттю діяльне. Воно таке ж специфічне для людини, як і трудова діяльність та спілкування. Оскільки вихідні, елементарні структури трудової діяльності за своєю суттю однакові для всіх конкретних людських суспільств, то й самі вони зберігаються в усіх складних формах діяльності. Тому вони й обумовлюють форми й закони, притаманні мисленню всього людства. К.Маркс у свій час зазначав: "Оскільки процес мислення сам виростає з певних умов, сам є природним процесом, то дійсно досягаюче мислення може бути лише одним і тим самим, відрізняючись тільки ступенем, залежно від зрілості розвитку, отже також, і від розвитку органу мислення"³.

На основі елементарних форм і структур мислення формуються все складніші категорії, що організовують та орієнтують пізнання, па* радити (положення, пригадали, що визначають способи світорозуміння), типи мислення (міфологічний, релігійний, науковий). Конкретно-змістовніший характер мають такі форми теоретичного пізнання, як ідеї, гіпотези, теорії, наукові концепції і таке ін.

Ці ідеальні структури обумовлені вже не загальними схемами практичної діяльності, а конкретно-історичними її особливостями, формами суспільних відносин, рівнем їх розвитку, типами соціальної регуляції і таке ін. Тому системи категорій, типи і парадигми мислення можуть якісно розрізнятися між собою. "... Люди, які виробляють суспільні відносини відповідно до свого матеріального виробництва, - зауважував Маркс, - створюють так само й іде!ї категорії, тобто абстрактні, ідеальні вирази цих самих суспільних відносин"¹. Ці якісні відмінності не повинні протиставлятися єдності основних, вихідних логічних структур, як це має місце у Л. Леві-Брюля, що сформував концепцію "паралогічного" мислення, яке немовби було притаманним первісним людям і є радикально відмінним від мислення цивілізованих людей.

Чуттєве й раціональне пізнання генетично (в історії становлення людини й в індивідуальному розвитку особистості) можна розглядати як ступені пізнавального процесу, але у сформованій людини вони нерозривні і являються взаємопов'язаними сторонами пізнання. В цьому розумінні чуттєве й раціональне є суттю єдності протилежностей: вони протилежні за рядом суттєвих ознак - як безпосереднє й опосередковане, інтуїтивне та дискусійне і таке ін. їх взаємозв'язок і обумовлює безмежність пізнавальних можливостей людини. Чуттєве пізнання - необхідний початок, вихідний пункт пізнання. Проте лише в раціональному мисленні реалізується міцність пізнання. Навіть повна відсутність деяких відчуттів не позбавляє людину здатності оволодіння абстрактним мисленням. Взаємозв'язок чуттєвого й раціонального не слід розуміти лише як зовнішній. У дійсності вони взаємопроникають одне в одне. Людина відчуває, сприймає, уявляє як мисляча істота, що здатна мислити, і в цьому принципова відмінність її чуттєвого пізнання від відображення світу твариною. Навіть на рівні відчуттів помітна ця властивість (точніше, сутність) людини, оскільки в людське сприйняття влітаються й інтелектуальні моменти. Сприйняття будь-якого предмета одразу, часто несвідомо, неусвідомлено підводиться під певні поняття. Людина миттєво вирішує питання: що я бачу? Якого роду предмет, що мною сприймається? До кожного сприйняття застосовується набутий суб'єктом досвід, його знання. Предмет, який сприймається, мисленно має назву - а слово узагальнює, в слові виражене поняття. Сформовані в свідомості схеми мисленної діяльності ("схеми розуміння"), організовують і процеси сприйняття та уявлення, надаючи їм активно спрямованого характеру.

З іншого боку, раціональне пізнання спирається на чуттєвий матеріал, відштовхується від нього, оскільки мислення можливе лише в матеріальній чуттєво-сприйнятій оболонці мови. Воно включає в себе деякі наочні компоненти, свого роду "схеми". Це найхарактерніше для інженерно-конструкторського, "шахового" та іншого мислення. Воно ж властиве й іншим його видам, не виключаючи й філософського. Застосовуючи гегелівську термінологію, можна сказати, що чуттєві моменти знаходяться і в абстрактно-логічному мисленні як "зняті", підпорядковані, тобто такі, що

втратили живі та яскраві кольори безпосереднього враження, але які залишаються опорою для ідеальних розумових конструкцій, що відображають сутність речей.

Діалектико-матеріалістична філософія, вирішуючи проблему співвідношення чуттєвої й раціональної сторін пізнання, знімає однобічність сенсуалізму й раціоналізму, які різко відмежувалися один від одного в філософії Нового часу. Сенсуалізм, відштовхуючись від факту, що відчуття є початок і джерело пізнання, визнає чуттєве пізнання його основною формою, а роль логічного мислення зводить до комбінування чуттєвих даних (типова в цьому відношенні гносеологічна концепція Дж. Локка). Його однобічність - в перебільшенні, абсолютизації якісної специфіки чуттєвих форм пізнання. Протилежністю сенсуалізму й пов'язаного з ним емпіризму є раціоналізм, що абсолютизує раціональне, логічне пізнання. Чуттєве знання розглядалося рядом раціоналістів як нечітке, неясне. На їх думку, тільки розумом досягається ясність і чіткість знань. Характеристики істинного і достовірного знань - все загальність і необхідність, з точки зору раціоналізму, досягаються засобами розуму незалежно від чуттєвого досвіду.

Однобічність раціоналізму - в тому, що він відриває логічні пізнання від чуттєвого, від матеріально-предметної практики людстві В класичній філософії він нерідко (хоча й не завжди) поєднувався ідеалізмом у розумінні світу і природи, самого розуму (вчення Декарт про "вроджені ідеї", монадологія Лейбніца, трансценденталізм Кант та ін.).

Перебороти однобічність сенсуалізму й раціоналізму прагну І.Кант. Особливо цікавими є його підходи до виявлення механізми зв'язку між чуттєвістю й розсудком. Проте помилковість вихідних положень, агностицизм, спроба компромісу між матеріалізмом та ідеалізмом завадили Канту наблизитись до справжнього вирішення цієї проблеми.

Діалектико-матеріалістична філософія засвоїла позитивні моменти сенсуалізму й раціоналізму, відкидаючи їх недоліки, обмеженості та однобічність. Вона розкриває діалектику чуттєвого й раціонального пізнання, визначає їх місце і роль в пізнавальному процесі, розкриває джерела цих рівнів та форм пізнання, що проявляються в практичній діяльності.